

УДК [340.15:342.5](477)»653»

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.6>

ЗАКОНОДАВЧА ФУНКЦІЯ ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Гутів Б.І.,

доктор філософії в галузі знань «Право»,

доцент кафедри історії держави,

права та політико-правових учень

Львівського національного університету імені Івана Франка

ORCID: 0000-0001-8535-3590

e-mail: bohdan.gutiv@lnu.edu.ua

Гутів Б.І. Законодавча функція Великого князя Київської Русі.

Репрезентовану статтю присвячено комплексному аналізу законодавчих повноважень Великого князя Київської Русі.

Автором досліджено походження та еволюція титулу «Великий князь», з'ясуванню його хронологічні межі і політичне значення. Порівнюються різні наукові підходи – від віднесення виникнення титулу до IX ст. до обмеження його поширення другою половиною XII ст. Підкреслюється, що навіть за відсутності усталеного офіційного статусу, титул виконував функцію піднесення авторитету київського правителя як найстаршого серед князів.

Узагальнено позиції провідних істориків та правознавців – М. Грушевського, В. Кульчицького, І. Бойка, Б. Грекова та ін., які визнають, що київське законодавство формувалося як поєднання княжих постанов і звичаєвого права громади, але саме великі князі відігравали ключову роль у реформуванні та уніфікації правової системи, скасовуючи або змінюючи місцеві норми.

Автором докладно проаналізовано правотворчу діяльність окремих князів. Встановлено, що договори Олега з Візантією 907 і 911 рр., відомі як «Руський закон» Олега, містили норми, що регулювали торгівлю, кримінальне право, спадкові відносини та порядок повернення втікачів, і стали важливим етапом у письмовій фіксації права. Княгиня Ольга реформувала систему збору данини, встановивши чіткі «устави» й «уроки» та запровадивши адміністративні одиниці – «погости» і «становища», що забезпечило регулярність надходжень і зменшило зловживання. За Володимира Великого християнізація Русі започаткувала взаємодію світської та церковної юрисдикцій, а також привела до санкціонування норм кримінального права, зокрема щодо покарання розбійників після належного розслідування, що сприяло утвердженню принципів правосуддя. За Ярослава Мудрого створено «Правду Ярослава» – перший писаний збір законів, що обмежив кровну помсту, захистив особу і власність, врегулював спадкові відносини та встановив єдиний правопорядок на всій території держави. Його сини продовжили кодифікаційну роботу, феодалізувавши право та посиливши захист інтересів панівної верстви. Завершальним етапом стала діяльність Володимира Мономаха, чий «Устав» обмежив лихварство, зловживання кредиторів, захистив найманих працівників, регламентував кредитні та спадкові відносини, що мало соціально-орієнтований характер.

Ключові слова: глава держави, законодавча влада, Великий князь, Київська Русь, устав, урок, Руська Правда.

Hutiv B.I. The legislative function of the Grand Prince of Kyivan Rus.

The presented article is devoted to a comprehensive analysis of the legislative powers of the Grand Prince of Kyivan Rus.

The author examines the origin and evolution of the title “Grand Prince,” clarifying its chronological boundaries and political significance. Various scholarly approaches are compared – from dating the emergence of the title to the 9th century to limiting its spread to the second half of the 12th century. It is emphasized that even in the absence of an established official status, the title served to elevate the authority of the Kyivan ruler as the senior among the princes.

The positions of prominent historians and legal scholars — M. Hrushevsky, V. Kulchytsky, I. Boiko, B. Grekov, and others — are summarized, all of whom acknowledge that Kyivan legislation was formed as a combination of princely decrees and the customary law of the community, while the Grand Princes themselves played a key role in reforming and unifying the legal system, repealing or amending local norms.

The author provides a detailed analysis of the lawmaking activities of individual princes. It is established that Oleg's treaties with Byzantium in 907 and 911, known as "Oleg's Rus' Law," contained provisions regulating trade, criminal law, inheritance relations, and the return of fugitives, and became an important stage in the written codification of law. Princess Olga reformed the system of tribute collection by introducing clear "ustavs" (statutes) and "uroks" (tax norms) and establishing administrative units — "pogosts" and "stanovishcha" — which ensured regular revenues and reduced abuses. Under Volodymyr the Great, the Christianization of Rus' initiated interaction between secular and ecclesiastical jurisdictions and led to the sanctioning of criminal law norms, in particular regarding the punishment of robbers after proper investigation, thus promoting the principles of justice. Under Yaroslav the Wise, the "Pravda of Yaroslav" was created — the first written code of laws that limited blood vengeance, protected the individual and property, regulated inheritance relations, and established a unified legal order throughout the entire territory of the state. His sons continued the codification work, feudalizing the law and strengthening the protection of the interests of the ruling class. The final stage was marked by the activity of Volodymyr Monomakh, whose "Ustav" limited usury, curbed creditor abuses, protected hired workers, and regulated credit and inheritance relations, reflecting a socially oriented character.

Key words: head of state, legislative power, Grand prince, Kyivan Rus, ustav, urok, Ruska Pravda.

Постановка проблеми. Існує потреба комплексного відновлення об'єктивної історичної картини розвитку Київської Русі, зокрема уточнення ролі та значення законодавчої діяльності глав цієї держави у формуванні правової системи, що поєднувала елементи звичаєвого права, княжих постанов та запозичених норм візантійського законодавства. Це передбачає визначення місця правотворчості київських володарів у загальному процесі еволюції держави та права, аналіз її впливу на становлення інститутів влади, судової системи, адміністративного управління і соціально-економічних відносин. Дослідження цього аспекту дає змогу простежити зв'язок давньоруської правової традиції з подальшими етапами розвитку української державності — від литовсько-руської доби та козацької держави до модерних форм національного права, — а також виявити історичні підвалини сучасних уявлень про роль глави держави у законодавчому процесі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед українських вчених, які займалися дослідженням Київської Русі, у тому числі правотворчої діяльності її володарів, слід згадати таких, як І. Бойко, В. Єрмолаєв, В. Кульчицький, Б. Гркеков, П. Толочко, М. Грушевський, В. Огнев'юк, В. Карпінков, В. Савицька Ю. Мателешко, К. Сорокіна та ін. З-поміж іноземних науковців — дослідників Київської держави можемо виділити А. Порре (А. Поппе) та J. Sprutta (Ю. Спрутта).

Метою статті є комплексне дослідження походження та еволюції титулу «Великий Князь» у Київській Русі, з'ясування його офіційного статусу та ролі у політичній системі держави, а також аналіз законодавчих функцій київських володарів IX–XII ст. на основі порівняльного опрацювання джерел права, літописних свідчень та сучасної історико-правової літератури

Виклад основного матеріалу. В історії українського державотворення вагоме місце займає Київська Русь, яка була тим фундаментом, з якого і розпочалася історія Української держави. Ця середньовічна українська держава зі столицею в Києві існувала з першої половини IX — до середини XII століття, її основою були сучасні українські землі. Утворення і розвиток Києво-Руської держави з центром у Києві було закономірним результатом внутрішнього соціально-економічного та політичного розвитку українців [1, с. 74].

Довготривале домінування російської історіографії Давньоруської держави та її права ще й досі дається взнаки у вітчизняній історико-правовій науці в тлумаченні історичних подій і фактів у дусі ідеології Російської імперії, марксистської концепції класової боротьби. За межами російської історіографії досі залишаються праці українських учених [2, с. 85].

Спираючись на висновки українських учених кінця XIX — початку XX ст., спростовуємо російський стереотип про форму Давньоруської держави як ранньосередньовічної монархії, побудованої на принципі сюзеренітету-васалітету. Видатні пам'ятки давньоруського права засвідчують:

засновники і правотворці Київської держави трансформували величезний шар звичаїв предків у звичаєве право, використали досвід суддівської практики князів Русі, регулювання нових суспільних відносин, рецепіювали частину норм візантійського права і в “Правді Руській”, в “уставному” законодавстві втілили високий рівень юридичної думки, правової культури, законодавчої техніки [2, с. 86].

Походження титулу «Великий князь» у Давній Русі досі залишається нез’ясованим. З цього приводу висловлюються різні думки, незважаючи на те, що протягом десятиліть твердження про те, що «з середини IX ст. глава держави – київський князь - іменувався Великим князем», було точкою відліку для більшості фахівців. У 1960-1970-х рр. поширилася думка, що цей титул застосовувався до київських володарів уже в IX ст. знаходить все більше визнання. Майже вісімдесят років тому Л.К. Гетц спробував простежити походження цієї назви до другої половини XII століття; хоча його праця і досі пропонує найбільш чіткий погляд на джерела, обмеження його дослідження текстом трьох літописів не дозволило йому дати задовільну відповідь на поставлене питання [3, с. 160-161].

Деякі історики, усвідомлюючи хронологічні та семантичні труднощі, визнавали, що великокнязівський титул використовувався для піднесення київського правителя, але заперечували, що він мав якесь фундаментальне значення, і натомість наголошували на інституті найстаршого серед князів Русі. Дехто навіть категорично заперечував, що великокнязівський титул мав якийсь офіційний статус у IX-XII століттях. Певною мірою розбіжності в думках пояснюються різними поглядами на політичний устрій та верховенство в Київській державі [3, с. 169].

Ми притримуємося позиції В. Кульчицького, який стверджував, що з розвитком феодальних відносин між київським та місцевими князями укладались міжкнязівські договори (так звані хрестоцілувальні грамоти), попри це Великий київський князь вважався головним в державі [4, с. 37].

Функції перших великих князів були порівняно нескладними і полягали передусім в організації дружини та військових ополчень, командуванні ними. Князі піклувалися про забезпечення кордонів держави, очолювали військові походи з метою підкорення нових племен, збирання з них данини. Водночас київські князі прагнули підтримувати нормальні зовнішньополітичні стосунки з войовничими кочівниками, Візантійською імперією, країнами Близького Сходу. Це зумовлювалося насамперед інтересами збуту товарів, зовнішньої торгівлі [5].

Із часом влада Великого князя посилюється, а функції стають більш широкими. Залежність удільних князівств від Києва значно зростає. Великий князь став володарем і розпорядником усіх земель держави. Він зосереджував верховну законодавчу та виконавчу владу, призначав численну адміністрацію, виступав як вища судова інстанція [6, с. 76].

Уже з кінця IX-X ст. з’являється одне з найважливіших джерел права Київської Русі – князівське законодавство [4, с. 41]. Князь мав право встановлювати нові правові норми та змінювати чинні закони. Законодавчі акти часто оформлювалися зазвичай у вигляді «уставів» та «нарядів», що відображали потреби часу. Б. Греков зазначає, що в самій “Правді” зовсім ясно говориться про те, що діти Ярослава скасували деякі закони, що діяли за часів їх батька, що Володимир Мономах скасував закони свого попередника Святополка і замінив їх новими» [7]. Законодавча діяльність також проявлялася у виданні княжих грамот і «рядних» договорів з підвладними землями, які встановлювали правила управління, порядок збору данини, регламентацію торгівлі та суду.

Проте питання про законодавчу діяльність великих князів кінця IX-X ст. досить спірне. Одні вчені вважають, що в період княжіння Олега діяло тільки звичаєве право («закони») і лише за часів князя Ігоря воно доповнюється новими князівськими законами – «статутами» і «поконами». При цьому, на думку О. О. Зиміна, князівські узаконення першої половини X ст., ймовірно, склалися з окремих «казусів», що не мали правил і докорінно руйнували правові підвалини общини. Для цього князівська влада ще не відчувала себе досить сильною. І тільки княгиня Ольга в «статутах» і «уроках» підвела юридичну основу під князівське господарство і ввела закон, котрий визначав особливий порядок охорони князівських дружинників. Законодавство з питань князівського господарства, розпочате Ольгою, продовжив Володимир Святославич в «Уставе землею». Інші вчені вважають досить сумнівною законодавчу практику Ольги й Володимира. Правотворчість цих князів, на їхню думку, не йшла далі прийняття рішень з окремих «казусів» і лише доповнювала звичаєве право [5].

Ми не погоджуємось з таким твердженням, оскільки як відомо що за правління Олега ним було прийнято ряд норм внаслідок підписання договорів з Візантією у 907 та 911 роках. Ці норми увійшли в історію під назвою «Руський закон» Олега. І хоч він не мав писаної форми кодексу, на кшталт «Руської правди», проте регулював низку суспільних відносин: порядок торгівлі руських купців у Візантії, кримінальне право (покарання за вбивство, грабунок тощо), порядок повернення втікачів і рабів, норми спадкового права тощо.

Упорядкування збірників права («уставов»), що призначалися для здійснення судочинства, здійснювала княгиня Ольга, яка, за свідченням літопису, вводила «устави» й «уроки». Після загибелі Ігоря і своєї перемоги над древлянами вона упорядковувала данину, що збиралася з древлян, ввела її норми, вказала строки одержання й пункти, де збиралася данина, – «погости» і місця, де зупинялися князі, які ходили в полюддя – «становища» [5]. Про це згадується у Повісті минулих літ так: «І наклала вона на них данину тяжку, і дві частини [її] ішли Києву, а третя – Вишгороду, до Ольги, бо Вишгород був Ольжиним городом. І пішла Ольга по Деревлянській землі з сином своїм і з дружиною своєю, встановлюючи устави і уроки. І [донині] є становища її і ловища її». «...У РІК 6455 [947], пішла Ольга до Новгороду. І встановила вона по [ріці] Мсті погости і оброки, а ловища є Ольжині по всій землі» [8]. «Устави» й «уроки» Ольги частково визначали і життя князівського господарства. Цей порядок незабаром був поширений на інші землі і мав загальнодержавне значення [5].

Володимир Великий, розуміючи що авторитет князя потребував зміцнення, і не знайшовши для цього підґрунтя у язичницьких віруваннях, він відкрив його у християнстві. Адже воно вбачало у володарі Божого помазанця [9, с. 80].

Є певні згадки і про законодавчу діяльність Володимира Великого. Так М. Грушевський зазначає: «Про законотвірну діяльність Володимира, ми, пригадаймо, маємо властиво тільки оповідання про устанвлення і знесення кари смерті за убийства, та непевну церковну уставу» [10]. Про це згадує і Літописець: І жив Володимир у страху божому. І умножилися розбої, і казали єпископи Володимирові: “Осе умножилися розбійники. Чому ти не карась?” І він мовив: “Боюся гріха”. Вони ж сказали йому: “Ти поставлений єси богом на кару всім злим і на милість добрим. Належить тобі карати розбійника, але з дізнанням”. Володимир тоді... став карати розбійників» [8]. Тут ми бачимо, що Володимиром встановлено норми, якими він санкціонував покарання розбійників «з дізнанням» – тобто, після належного розслідування та встановлення вини.

Хоча на думку П. Толочка літопис приписує князю Володимирові те, що насправді зроблять його онуки – скасування смертної кари і заміну її (після певних вагань) вірами [11].

За правління Ярослава Володимировича (1019–1054 роки) Київська держава стала поруч з провідними країнами Європи. Саме тоді Русь досягла найвищого за всю свою історію міжнародного значення. Тісні стосунки підтримувалися з Польщею, Чехією, Угорщиною, Болгарією, Грузією, Вірменією, Волзькою Булгарією, Францією, Англією, Данією, Швецією, Норвегією та Візантією [12, с. 4]. Особливого значення в той час набула роль Великого князя як законодавця [13, с. 50].

Одним із найважливіших внесків Ярослава у розвиток державності на Русі було укладання першого зводу законів “Правда Ярослава” (імовірно – 1016 р.), який згодом нащадки князя розвили у юридичний кодекс “Руську правду” [13, с. 50], до слова багато положень якої стали джерелом формування литовсько-руського та козацького права. [14, с. 159]. Саме цей документ поклав початок писаного права на Русі.

До Ярослава правосуддя здійснювалося згідно з нормами звичаєвого права, що історично склалися в різних регіонах Русі й мали власні особливості. Важливою складовою тогочасного встановлення справедливості та відплатою за злочини була кровна помста, яка послаблювала суспільство. «Правда» ж обмежила кровну помсту й згодом її було скасовано синами Ярослава. Нове законодавство гарантувало особисту безпеку людини та недоторканність власності. Встановлювалися фіксовані, незмінні покарання, переважно грошові штрафи, за певний тип правопорушення або злочину. Піддані мали право на самозахист, але їм не дозволялося вбивати нападника без суду, чинити самосуд. Надзвичайно важливим був і закон про наслідування княжої влади, який мав припинити чвари й ворожнечу, що неминуче виникали між дітьми та родичами після смерті правителя [с. 6].

«Правда Ярослава» регламентувала норми правової поведінки на всій території Руської держави. Імовірно, що саме тоді князівська влада вперше набуває характеру урядової і князь з «на-

чальника дружини» перетворюється на представника «земської влади». Отже, кодифікаційна діяльність Ярослава була важливою віхою у формуванні політичного суспільства на Русі. «Руська правда» зруйнувала архаїчні родоплемінні правові традиції, зрівнявши в правах пересічне населення з представниками князівської дружини. Єдиний закон, гарантом якого став київський князь, відповідав єдиновладній формі його правління [12, с. 6-7].

Після смерті Ярослава Мудрого, кодифікаційну роботу було продовжено його синами: Ізяславом, Святославом і Всеволодом. У ній, на відміну від Правди Ярослава, дуже чітко визначено феодальну сутність регульованих нею суспільних відносин. Майже всі норми спрямовані на захист князівського феодального мастку, земельної власності князя тощо. Тут чітко виражено специфіку феодального права, як права привілею, тобто неоднакового підходу до захисту інтересів різних соціальних груп. Панівні верстви суспільства забезпечувались правовою охороною значно краще, ніж нижчі верстви населення [12, с. 42].

Діяльність великого князя київського Володимира Всеволодовича Мономаха, який проявив себе як активний законотворець, зосереджена на питаннях соціальної справедливості та захисту прав населення. Як відомо, за його правління було прийнято Устав Володимира Мономаха, який став частиною Просторової редакції Руської Правди. Особливо важливими були його положення щодо обмеження лихварства та зловживань кредиторів. Кілька статей стосувались підтримки добробуту людей. Було обмежено стягування довільних відсотків (риз) з громадян, крім того, накладалися обмеження на лихварів. За деякими даними до часу Мономаха можна віднести постанову про спадщину. Було також ухвалено припинити зловживання короткостроковими позиками і обмежити відсотки за довгостроковими кредитами. Крім того, була дещо обмежена влада господаря над найманими робітниками і заборонено звертати їх у рабство» [15, с. 112-113].

Висновки. Дослідження законодавчих функцій київських володарів IX–XII ст. засвідчує, що інститут великокнязівської влади у Київській Русі формувався у тісному зв'язку з еволюцією політичного устрою та правової системи держави. Попри значний вплив звичаєвого права та візантійської правової традиції, правотворчість київських князів мала самобутній характер і відображала високий рівень юридичної культури. Від перших норм, закріплених у договорах з Візантією та «уставах» і «уроках» княгині Ольги, до кодифікацій «Руської правди» та «Уставу» Володимира Мономаха простежується поступовий перехід до створення кодифікованих правових актів, що сприяв зміцненню державної єдності та централізації влади. Таким чином, Великий князь виступав не лише політичним і військовим лідером, а й вищим законодавцем, чий правові ініціативи визначали розвиток середньовічної правової традиції на українських землях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бойко І. Місце і роль Києво-Руської держави в багатовіковій історії українського державотворення. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2019. Вип. 68. С. 74–87. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_yu_2019_68_9.
2. Єрмолаєв В.М. Становлення українського права та його вплив на державотворчі процеси в Київській Русі. *Право України*. 2020. № 1. С. 85–96. DOI: 10.33498/loou-2020-01-085.
3. Poppe A. Words that Serve the Authority: On the Title of «Grand Prince» in Kievan Rus'. *Acta Poloniae Historica*. 1989. № 60. P. 159–186.
4. Кульчицький В. С. Історія держави і права України: підручник. Київ : Ін Юре, 2008. 624 с.
5. Історія держави і права України : у двох томах: підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закладів / за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 2003. 656 с.
6. Історія держави і права України : підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. / О.М. Бандурка, М.Ю. Бурдін, О.М. Головка [та ін.]; за ред. О.М. Бандурки. Харків: Май-дан, 2018. 616 с.
7. Греков Б.Д. Київська Русь. Київ: Радянська школа, 1951. 524 с.
8. Літописець Н. Повість минулих літ. URL: <http://litopys.org.ua/litop/lit01.htm>.
9. Sprutta J. Wokół chrztu Rusi Kijowskiej. Do czasów Włodzimierza I Wielkiego [On the baptism of Kievan Rus' up to the reign of Vladimir I the Great]. *Annales Missiologici Posnanienses*. 2023. T. 28. S. 77–88. DOI: <https://doi.org/10.14746/amp.2023.28.5>.
10. Грушевський М. С. Історія України-Руси: у 11 т. Т. 2. Львів, 1905. 634 с.
11. Толочко П. П. Київська Русь. Київ : Абрис, 1996. 360 с.

12. Ярослав Мудрий та його доба: тисячолітній досвід українського державотворення [Текст] / [О.С. Александрова та ін.; редкол.: В.О. Огнев'юк та ін.]; Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2019. 282, [1] с.
13. Карпічков В.О. Еволюція інституту князівської влади в Давньоруській державі (IX–XII ст.) *Юридичний вісник*. 2020. Вип. 3. С. 46–59.
14. Мателешко Ю.П. Руська Правда: становлення, редакції, дискусійні питання. *Науковий вісник Ужгородської Української богословської академії та Карпатського університету ім. А. Волошина*. Ужгород, 2010. Вип. 6–7. С. 159–163.
15. Сорокіна К.І. Володимир Мономах – правитель Київської Русі. *Історичний альманах*. Одеса: ОНУ ім. І.І. Мечникова, 2020. С. 108–112.